

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПАРАДИГМИ СУЧАСНОГО

КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Звернення до культури як підґрунтя формування парадигми сучасного кримінального права викликано необхідністю усвідомлення шляхів подальшого розвитку кримінального законодавства, продиктованих сучасними вимогами його оптимізації. Немає ніяких сумнівів у тому, що поспішне, безсистемне корегування кримінально-правових встановлень тільки зашкодить зміцненню режиму законності і правопорядку в Україні. Таким чином, пошук відповіді на питання: що виступає змістом парадигми сучасного стану розвитку української культури і права, як її невід’ємної частини, взагалі, і кримінального права, зокрема, має не тільки значне теоретичне, але й практичне значення. Представляється, що пошук відповіді на поставлене запитання повинен здійснюватися за умови визнання того, що культура характеризується, як мінімум, ознаками бінарності, тобто структурним елементом культури поряд з іншими елементами, є право. Крім того, формування парадигми у праві як зразка, який передає всю багатомірність суттєвих ознак права на певному етапі його розвитку, здійснюється на засадах спадкоємності, а тому визначення парадигми вимагає звернення до попередніх етапів розвитку права.

Парадигма сучасного права стала предметом досліджень багатьох науковців, як теоретиків, так і представників галузевих наук. Зокрема, в роботах Л. Багрій-Шахматова [1], В. Землянської [2], М. Мельника [3], Ю. Оборотова [4], М. Панова [5], В. Тулякова [6], П. Фріса [7] та інших науковців досліджуються окремі ознаки

парадигми кримінального права або аналізується культурологічний вимір права взагалі. Однак поєднання двох вказаних напрямків дослідження сьогодні відсутнє, що може розглядатися в якості прогалини у теоретичних дослідженнях, орієнтованих на оптимізацію кримінального законодавства.

Метою даної публікації є визначення парадигми кримінального права в умовах сучасності шляхом застосування культурологічного підходу до аналізу змісту інституцій українського кримінального права різних історичних епох.

Періодизація, як форма теоретичного осмислення основних етапів становлення та розвитку культури, характеризується визначеністю хронологічних рамок формування і розвитку окремих відрізків культурологічного процесу, тривалість кожного з яких залежить від підстави періодизації. Приймаючи до уваги, що предметом дослідження виступає субкультура правового характеру, видається можливим провести її аналіз на підставі відображення в *cultura juris* елементів рефлексії людини у культурному бутті окремого історичного етапу існування людства. Для досягнення поставленої мети представляється доцільною періодизація з виділенням етапів *премомодерн, модерн, постмодерн*. Для традиційної шкали періодизації вказані історичні етапи культурного розвитку відповідають Стародавньому світу, Середньовіччю та Новому часу [8, С.6-7]. Враховуючи умовність такої відповідності і розмитість меж між різними етапами еволюційного розвитку культури, вважається за необхідне звернутися до визначення загальних ознак, які репрезентують сутність кожного історичного етапу розвитку і його парадигми. Необхідно зазначити, що вказана періодизація свідчить про еволюційність розвитку культури, а також підкреслити, що в межах окремого його

етапу поряд з адитивними ознаками існують і ті, які притаманні як попередньому, так і наступному етапу розвитку, оскільки еволюція передбачає природний перехід від одного ступеня розвитку культури до іншого. Таким чином, в межах окремого культурологічного етапу виникає ситуація, коли поступовість „революціонізації” проглядається в окремому рівні розвитку культури. Враховуючи перманентність історичного культурного розвитку, потрібно зазначити, що в процесі дослідження акцентується увага не на зв'язках, які зберігаються в окремій епохальній культурі і які визначають поступовість еволюції, а на адитивних ознаках в системі їх відзеркалення на досліджувану галузь права - кримінальне право.

Представляється, що існує три основні історичні культурні прошарки, які характеризуються особливим відношенням не тільки до здобутків культури у різних формах їх проявів, але й результатів рефлексії людини відносно її місця в культурі взагалі і права зокрема. Як вже зазначалось, такі прошарки відповідають культурним епохам премодерну, модерну і постмодерну. Культура періоду премодерну характеризується відсутністю жорсткого абстрагування людини від оточуючого її природного світу, оскільки людина тільки починає усвідомлювати себе в якості елемента об'єктивного буття. Характер взаємовідносин людини з природою може бути охарактеризований формулою „природа в людині і людина в природі”. Світогляд людини премодерну спрямований на перші спроби власної рефлексії і намагання визначитись відносно власного положення в оточуючому світі, причому цей світ обмежується виключно природними явищами і не поширюється на соціальні зв'язки, частиною яких людина себе поки що не ототожнює. Таким чином, все свідоме буття людини пронизане змістом її

співвідношення з природними силами, за якими визнається одночасно і трансцендентний характер, і фактор визначення як внутрішнього буття людини, так і його зовнішніх проявів. Суспільність людини премодерну визначається її колективізмом, який не має характеру усвідомленої реалії, а є результатом протистояння „ворожим” силам природи. Парадигма премодерну може бути визначена як „колективна самостійність людини”, яка тільки починає усвідомлювати риси власного суспільного буття.

Репрезентативною ознакою кримінального права епохи премодерну слід вважати особливе ставлення до злочину як до „неправди”, причому неправда у кримінальному сенсі не відрізняється від аналогічної категорії у цивільному значенні, а кримінальна відповідальність будується на принципах таліону, який виступив мірилом соціальної справедливості під час пошуку правових форм відповідей на вчинений злочин. Треба зазначити, що принцип таліону в період премодерну набуває універсального характеру [9, С. 81-88], оскільки породжений у соціальному середовищі, він отримав широкого поширення і універсалізму саме завдяки цивільному праву, однак швидко був адаптований до кримінально-правових відносин.

Період модерну в сфері загальної культури був ознаменований самоусвідомленням особи в якості самостійного та автономного елементу об’єктивної дійсності, яка є „не тільки актором, але й автором своєї власної драми”. Визначальний елемент модерну – Просвітництво – створило уявлення про можливість розбудови щасливого майбутнього, і це щастя полягає в тому, що воно в повному обсязі залежить від самої людини. На відміну від премодерну, людина

модерну звертається не до минулого, в якому вона знаходить відповіді на поставлені соціальним буттям запитання, а дивиться у майбутнє, формуючи власний Розум, який за світоглядом метафізиків модерну, є наймогутнішим засобом для вирішення тих проблем, які постануть перед людством. Парадигмою модерну є поодинокі постать людини, яка кидає виклик природі й існує за принципом „життя не підконтрольне ані природі, ані Богу, а виключно Людині та її Розуму”. На підставі власної самооцінки людина модерну вбачає за необхідне змінювати як природу, так і суспільство, спираючись виключно на власні уподобання, і за власним розсудом, іноді нехтуючи об’єктивними закономірностями людського буття.

Епоха модерну ознаменувалась посиленням етатистського змісту права, який у кримінальному праві супроводжується не тільки визнанням за злочином порушення встановлених державою правових заборон, але й переорієнтацією спрямованості відповідальності за вчинений злочин, яка тепер призначається не на приватних засадах, а на публічних. Таким чином держава починає приймати на себе обов’язок пошуку адекватної відповіді на вчинений злочин без можливості самостійного вирішення правового спору між суб’єктами кримінально-правових відносин.

Проведене дослідження свідчить, що обидві епохи – премодерн і модерн у кримінальному праві на українських землях при збереженні загальних тенденцій по посиленню публічних засад, характеризується формуванням підвалин відновлювальної юстиції, відповідно до якої інтереси потерпілої особи розглядаються на рівні з інтересами держави в процесі пошуку форм відновлення соціальної справедливості, порушеної вчиненим злочином. Кримінальне право вказаних епох на українських землях характеризується широким переліком

можливостей по звільненню особи від покарання у разі відсутності в діяннях рецидиву чи вчиненні декількох злочинів, які не відзначаються значною небезпекою як для держави, так і потерпілих. А широке використання в якості базового покарання штрафу дає можливість говорити про гуманістичне спрямування розвитку кримінального права, наскільки можна вважати таким право в епоху стародавньої русі та середньовіччя. Подальший розвиток кримінального права за вказаним напрямком був пригальмований входженням українських земель до складу російської держави, а точніше, до проведення реформ Катерини II. Представляється, що імперський і радянський періоди розвитку кримінального права слід вважати регресом і відходом від традицій, адаптованих до відносин, виникаючих в процесі притягнення особи до відповідальності за вчинений злочин, оскільки у цей час відбувається значне поширення жорстких форм покарання і домінування поглядів, відповідно до яких кримінальна відповідальність починає асоціюватися виключно з кримінальним покаранням. До сих пір у наукових дослідженнях поширюється погляд, відповідно до якого справедливість у кримінальному праві зводиться виключно до пошуку судом покарання, яке за своєю суворістю буде відповідати суспільній небезпеці вчиненого злочину. Такий підхід треба визнати застарілим, оскільки недопустимо розглядати кримінальне покарання в якості єдиної відповіді на вчинений злочин. Представляється, що відмова в епоху постмодерну у виключному існуванні причинно-наслідкових зв'язків лінійного типу з визнанням виникнення точок біфуркації, які з однаковою долею вірогідності можуть детермінувати не один, а відразу декілька наслідків однієї причини. При перенесенні вказаної світоглядної позиції у площину кримінального права стає зрозумілим, що

кримінальне покарання не повинно розглядатися в якості єдиного наслідку вчинення злочину, який будучи розглянутим в якості точки біфуркації повинен породжувати декілька наслідків правового характеру, обрання яких здійснюється на засадах доцільності. Треба визнати, що сучасне кримінальне право України тільки знаходиться на порозі постмодерну, парадигмою якого слід вважати антроподицею.

Сьогодні у кримінології сформувалося декілька теоретичних напрямків, об'єднуючих суміжні за змістом теорії, які відрізняються особливим відношенням до причин вчинення злочинів. Зокрема, можна виділити *теоцентричні теорії* – які пов'язують вчинення злочину з нехтуванням особою, яка допустила злочинне діяння, релігійними встановленнями, відносно яких декларується їх надлюдська першоджерельність з наступним оформленням за допомогою священних писань. Відповідальність за геоцентричними теоріями повинна носити ознаки спокути вчиненої злочинцем поведінки, за якою визнається одночасно як протиправний, так і гріховний характер. *Метацентричні теорії* здійснюють пошук причин вчинення злочину в трансцендентних сферах, розглядаючи в якості першопричин злочинної поведінки не персоніфіковані вищі сили, які спонукають особу до злочинної діяльності, залишаючи тільки уяву про можливість вибору варіантів власної поведінки, оскільки доля злочинця визначена ще до того моменту, як ним безпосередньо вчинений злочин. Відповідно до трансцендентної першопричини злочинності і формулюється правова природа відповіді, яка полягає у відсутності морального права на притягнення до відповідальності особи за людськими законами, оскільки і злочинність поведінки визначена не людьми. Максимум, що дозволяє здоровий глузд, – це застосування елемента зменшення впливу негативних

проявів вчиненого злочину через застосування елементів соціального захисту суспільства. *Антропоцентричні теорії*, які пов'язують вчинення злочинів з психологічними (усвідомлене або неусвідомлене) та вітальними властивостями особи.

На відміну від останньої групи теорій, які пов'язуються саме з пошуком причин вчинення злочину, антроподицея, як парадигма кримінального права сучасності, вимагає підвищення ролі людини взагалі, незалежно від того, чи відноситься вона до суб'єкта вчинення злочину, чи вона є потерпілою особою. Таким чином, антроподицея, як світоглядна позиція, на якій повинна здійснюватися розбудова сучасного кримінального права, орієнтує кримінально-правові встановлення не тільки і не стільки на укріплення публічних засад кримінального права, скільки на встановлення засад відновлювальної юстиції, за допомогою якої буде відновлена та соціальна ситуація, яка існувала до вчинення злочину. Підкреслюю, що відновлювальна юстиція, а точніше її положення, широко використовувалися на українських землях в епоху премоделерну та моделерну і тому формування засад відновлювальної юстиції – це ніщо інше, як відновлення плацентарного зв'язку між кримінальним правом різних історичних епох.

Серед основних положень, які повинні знайти відображення у новій концепції кримінального закону і повністю відповідати парадигмі антроподицеї, слід вказати наступні.

По-перше, необхідно нормативно передбачити більш широке використання інших кримінально-правових заходів, які мають кримінально-правовий, але альтернативний по відношенню до кримінальної відповідальності характер. Під

іншими кримінально-правовими заходами слід розуміти такі, які не спрямовані на покарання особи, тобто не мають ознак нестатків, що накладаються на особу, яка вчинила злочин, а орієнтуються на відновлення „дозлочинної” поведінки особи шляхом застосування медичних, лікувальних, виховних заходів, заходів з чітко визначеними матеріальними нестатками, обмеженням потенційної можливості продовжувати злочинну діяльність з використанням предметів злочинів, громадського впливу на поведінку особи, яка вчинила кримінально протиправне діяння, та інші.

По-друге, існує необхідність запровадження у кримінальному праві інституту медіації, який здатний здійснювати як позитивний вплив на поведінку злочинця, так і орієнтувати на захист порушених прав, свобод та інтересів потерпілої особи, тим більше, що підвалини цього інституту у діючому кримінальному праві закладені у зв'язку з нормативним визнанням можливості звільнення від кримінальної відповідальності на підставі дійового каяття та примирення обвинуваченого з потерпілим.

По-третє, представляється, що слушною новелою, яка повністю відповідає засадам антроподицеї кримінального права України, було б визнання в якості суб'єкта злочинного діяння юридичної особи. Законодавче закріплення відповідальності колективного суб'єкта за вчинення злочину є актом соціальної справедливості і гуманізму по відношенню до фізичних осіб, які сьогодні, в деяких випадках, притягаються до відповідальності за діяння юридичної особи, звісно за умови, що злочинність наказу, який видається юридичною особою, не є очевидною.

По-четверте, існує нагальна необхідність не тільки переглянути зміст і систему кримінальних покарань з переорієнтацією останніх на відновлення порушених прав потерпілого, але й розширити нормативні можливості застосування депеналізації. Зокрема, необхідно на законодавчому рівні визначити в якості обов'язкової передумови звільнення особи від кримінальної відповідальності за вчинення злочину вперше, відшкодування заподіяних злочином прямих матеріальних збитків та відшкодування заподіяної фізичної шкоди.

Представляється, що реалізація навіть деяких з вказаних положень створить передумови для формування сучасного кримінального законодавства, яке здатне знайти відповіді на виклики сучасності, найбільш гнітючим з яких є поширення злочинності у різних формах її проявів.

Використана література:

1. Багрий-Шахматов Л.В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. – Одесса, 2000.
2. Землянська В. Запровадження відновлювальних підходів: зміна погляду на кримінальне судочинство // Право України, 2003, №10.
3. Мельник М.І. Антикриміногенна політика / енциклопедія Сучасної України. Том 1. – Київ, 2001.
4. Оборотов Ю. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). – Одесса, 2002.
5. Панов М., Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен соціального буття // Право України, - 2001, №8.
6. Туляков В.А. Виктимология: социальные и криминологические проблемы. –

Одесса, 2000.

7. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – Київ, 2005.
8. Лук'янець В. Наука в інтер'єрі постмодерну // Філософська думка. – 2005. – №1.
9. Козаченко О.В. Формування інституту інших кримінально-правових заходів в епоху премодерну // Nauczyciel I szkoła (Польща), №3-4. - 2006.